

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ОСОБЛИВОСТЕЙ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ «Я-КОНЦЕПЦІЇ» МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ-ПРИКОРДОННИКІВ

THEORETICAL ASPECTS OF THE FEATURES OF FORMATION PROFESSIONAL «SELF-CONCEPT» OF FUTURE BORDER OFFICERS

У статті здійснено теоретичний аналіз феномену «Я-концепція». Зауважено, що у психологічній науці «Я-концепція» – це динамічна система уявлень людини про себе, що включає усвідомлення своїх фізичних, інтелектуальних природних властивостей, самооцінку, суб'єктивне сприйняття, що характеризує вплив зовнішніх факторів на власну особистість. Підкреслено, що аналіз та ґрунтовна оцінка даного феномену дозволить розширити уявлення про особливості представників юнацького віку. Виявлено її різновиди, загальні форми та структурні компоненти.

Автор описує особливості процесу формування майбутнього офіцера-прикордонника як представника юнацького віку. Ці особливості розкриваються шляхом застосування низки наукових підходів (діяльнісного, суб'єктного, системного, акмеологічного, структурно-функціонального), що розкривають професійну «Я-концепцію» через загальну «Я-концепцію» особистості та як продукт діяльності особистості через професійну самосвідомість, самооцінку.

У визначенні місця та значення психологічних знань для майбутньої оперативної-операційної діяльності майбутнього офіцера-прикордонника важливе значення має система підготовки психологів у вищому навчальному закладі, а саме розвиток їхнього світоглядного рівня, який спрямований на формування професійної свідомості особистості. Професійний рівень майбутніх офіцерів-прикордонників спрямований на оволодіння необхідними знаннями. Метою особистісного рівня є формування професійно-кваліфікаційних якостей, гуманістичної спрямованості, здатності встановлювати взаємозв'язок з тими, хто потребуватиме їхньої допомоги, здатності ідентифікувати себе як професійно значущих майбутніх фахівців.

Усі ці рівні дуже важливі для тих, хто здобуває певну професію, оскільки поняття «Я-концепція» розкривається через єдність і цілісність особистості з її суб'єктивною внутрішньою стороною. Формування «Я-концепції» – це тривалий процес, який починається з дитинства і триває все життя, а формування професійної «Я-концепції» як складової загальної «Я-концепції» значною мірою залежить від ступеня та рівня сформованості професійно важливих рис і якостей особистості.

Ключові слова: «Я-концепція», когнітивний, емоційний, поведінковий компоненти,

«Я-реальне», «Я-ідеальне», «Я-професійне», юнацький вік, майбутні офіцери-прикордонники.

The article carries out a theoretical analysis of the phenomenon «I-concept». It is noted that in psychological science, «self-concept» is a dynamic system of a person's ideas about himself, which includes awareness of his physical and intellectual natural properties, self-esteem, subjective perception, which characterizes the influence of external factors on one's own personality. It is emphasized that the analysis and thorough assessment of this phenomenon will allow us to expand our understanding of the characteristics of youth. Its varieties, general forms and structural components are revealed.

The author describes the peculiarities of the formation process of the future border guard officer as a representative of youth. These features are revealed by applying a number of scientific approaches (activity, subject, system, acmeological, structural-functional), which reveal the professional «self-concept» through the general «self-concept» of the individual and as a product of the individual's activity through professional self-awareness, self-evaluation.

In determining the place and significance of psychological knowledge for the future operative-operational activity of the future border guard officer, the system of training psychologists in a higher educational institution is of great importance, namely the development of their worldview level, which is aimed at forming the professional consciousness of an individual. The professional level of future border guards is aimed at mastering the necessary knowledge. The goal of the personal level is the formation of professional qualifications, humanistic orientation, the ability to establish relationships with those who will need their help, the ability to identify themselves as professionally significant future specialists.

All these levels are very important for those who acquire a certain profession, because the concept of «I-concept» is revealed through the unity and integrity of the personality with its subjective inner side. The formation of the «self-concept» is a long process that begins in childhood and continues throughout life, and the formation of the professional «self-concept» as a component of the general «self-concept» largely depends on the degree and level of formation of professionally important personality traits and qualities.

Key words: «I-concept», cognitive, emotional, behavioral components, «I-real», «I-ideal», «I-professional», youth, future border guards.

УДК 159.9:356.13:378
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.13>

Купчишина В.Ч.

к. пед. н., доцент,
старший викладач кафедри психології,
педагогіки та соціально-економічних
дисциплін
Національна академія Державної
прикордонної служби України імені
Богдана Хмельницького

Грубі Т.В.

к. соціол. н., доцент,
доцент кафедри психології, педагогіки
та соціально-економічних дисциплін,
Національна академія Державної
прикордонної служби України імені
Богдана Хмельницького

На сьогоднішній день дослідження особистості є чи не головним предметом вивчення будь-якої наукової галузі. Процеси, що відбуваються в світі, суспільстві, свідчать про зміни, які значною мірою відображаються на людині, її психічному та фізичному здоров'ї, життєвій позиції, професійній діяльності тощо. З цього приводу О. Демчук [3, с. 240-241], В. Сівер-

ський [11, с. 520], С. Кельвер та інші науковці зазначають про цілу низку вимог, які висуваються до молоді людини, як майбутнього фахівця, і які стосуються її психологічної зрілості, особистісної цілісності, формування свідомості й самосвідомості, самопізнання й саморозвитку, розвитку й закріплення суспільних, моральних цінностей тощо. Ці

вимоги напряму пов'язані із здатністю майбутніх офіцерів-прикордонників вирішувати складні життєві завдання, уміннями виокремлення шляхів виходу з різноманітних стресових ситуацій, вирішення завдань оперативної-службової діяльності (особливо в умовах воєнного стану). Науковці-психологи зосереджують свою увагу на проблемах розвитку самосвідомості через розвиток «Я-концепції» особистості та її різновидів.

Пріоритетним напрямком в розвитку вищої освіти України є підготовка кваліфікованих кадрів з високим рівнем професійної компетентності, психологічною культурою та здатністю творчо вирішувати фахові питання. Тому, значну увагу наукової спільноти щодо вирішення цих питань, які закріплені в основних документах розвитку вищої освіти (Національна доктрина розвитку вищої освіти в Україні, Закон України «Про вищу освіту»), приділено психологічним аспектам підготовки фахівців різних сфер діяльності.

Предметом сучасних наукових досліджень, вчені обирають внутрішній світ людини, її свідомість як регулятор думок, поглядів, моделей поведінки. В. Сіверський з цього приводу констатує, що у процесі самоусвідомлення та саморозвитку і виділяється «Я-особистість» як утворення певної цілісності, єдності внутрішнього і зовнішнього буття людини. Завдяки самоусвідомленню вона спроможна сприймати себе як об'єкт, вчиться бачити себе зі сторони очима інших людей, – зазначає дослідник [11, с. 520].

Майбутній фахівець, як зобувач вищої освіти, повинен сприяти забезпеченню відповідних форм розумової діяльності, самостійно оволодівати та поповнювати фахові знання впродовж усієї професійної діяльності, бути креативним, вміти формувати творчі здібності, бути конкурентноспроможним і самоорганізованим тощо. Для вирішення цих завдань та отримання продуктивних результатів у майбутньому, на думку дослідників, докорінно повинен змінитися сам зміст сучасної вищої освіти та стратегія підготовки фахівця, відмічає з цього приводу О. Баклицька. Вона наголошує на тому, що основною метою сучасної освіти, є проблема формування фахівця загалом, з усіма його підструктурними компонентами та «Я-концепцією», яка формується у свідомості індивіда і охоплює комплекс його установок [1, с. 40–42].

Метою статті є визначення психологічних особливостей розвитку та формування професійної «Я-концепції» у представників юнацького віку на прикладі майбутніх офіцерів-прикордонників.

Дослідження проблем «Я-концепції» у сучасній психологічній літературі доводить той факт, що розвиток «Я-концепції» займає

важливе місце в особистісному розвитку кожної людини, і пов'язаний з її соціалізацією та професійною діяльністю. Про актуальність дослідження зазначеного феномену, свідчить ціла низка наукових праць, в яких розкриваються особливості розвитку «Я-концепції» особистості, її функції, місце та значення для людини.

Щодо самого поняття «Я-концепції», то за аналізом наукових джерел, зазначений термін виник у 1950 році у руслі гуманістичної психології (феноменалістичної), представники якої, на відміну від біхевіористів і представників психоаналізу, прагнули до розгляду цілісного людського «Я» і його особистісного самовизначення мікросоціуму. Завдяки науковим дослідженням А. Адлера, В. Джеймса, Е. Еріксона, Ч. Кулі, К. Роджерса, А. Маслоу Г. Олпорта, З. Фрейда, К. Хорні та інших представників різних психологічних напрямків було зроблено знайний внесок у вивченні цього питання. Вважається, що перші теоретичні розробки в галузі «Я-концепції» належать саме У. Дженсону, який розділив глобальне, особистісне Я (Self) на взаємодіюче Я-усвідомлююче (I) і Я – як об'єкт (Me) [2, с. 373]. Питання щодо вивчення особливостей «Я-концепції» особистості були неодноразово предметом наукових розвідок таких психологічних галузей як психологія особистості, соціальна, вікова та клінічна психологія.

Результати розкриття змісту, вивчення особливостей, видів, функцій «Я-концепції» особистості, неодноразово було висвітлено в наукових працях як вітчизняних, так і зарубіжних вчених (К. Абульханова-Славська, Г. Балл, Р. Бернс, О. Бондаренко, О. Бондарчук, М. Боришевський, Е. Галажинський, О. Гуменюк, У. Джемс, А. Деркач, Т. Дмитрова, М. Дяченко, Е. Еріксон, А. Іващенко, Л. Кандилович, О. Колишко, І. Кон, С. Максименко, А. Маркова, В. Міненко, В. Москаленко, С. Пантільєв, К. Роджерс, М. Розенберг, Л. Сердюк, В. Столін, Д. Сьюпер, Т. Титаренко, З. Фрейд, Н. Чепелева, В. Юрченко, В. Ядов та інші тощо). Наукові підходи щодо визначення змісту поняття «Я-концепції» особистості дещо різняться, про що свідчить аналіз наукових джерел. У табл. 1 подано деякі з них щодо визначення змісту «Я-концепції» у психологічній науці [13, с. 13–26].

Як засвідчує аналіз наукових джерел, погляди вчених щодо змісту поняття «Я-концепція» мають багато спільного, хоча й мають і деякі відмінності. Більшість дослідників констатують той факт, що «Я-концепція» особистості є досить тривалим процесом, який триває від народження людини і продовжується упродовж всього її життя. На важливості вивчення та дослідження її наголошує Т. Клімаш. Вчений зазначає, що ця важливість пов'язана

Наукові підходи до визначення змісту «Я-концепції» у психологічній науці

Визначення поняття «Я-концепція»	Науковці
це сукупність установок особистості «на себе», в якій виокремлюється три основні складові: власне образ «Я» особистості; самооцінка; потенційна поведінкова реакція (конкретні дії, що можуть бути викликані образом «Я» і самооцінкою людини)	Р. Бернс, А. Маслоу, К. Роджерс та ін.
це горизонтальна структура/система, компонентами якої виступають: самооцінка людини, рівень її домагань та соціально-психологічних очікувань; система оціночних ставлень до оточення	М. Боришевський
це передумова і наслідок соціальної взаємодії, яка визначається соціальним досвідом як важливий структурний елемент психологічного образу особистості, ідеальна представленість індивіда в собі, як в іншому, що формується у спілкуванні та діяльності	І. Кон, А. Леонтьєв, С. Рубінштейн, В. Столін І. Чеснокова
це складна динамічна система, структурними елементами якої є: уявлення особистості про свої соціальні якості, про свій реальний, можливий і необхідний соціальний статус, про потреби, інтереси, ідеали	Ю. Матвєєв
це структура особистості, її вершинне утворення, що являє собою результат особистісного розвитку людини, і який резонує із самою сутністю людини, з її самістю, її духовністю	А. Петровський, М. Ярошевський
це системи настанов, до якої включено декілька автономних формальних вимірів: когнітивну складність та диференційованість; виразність та рельєфність образу «Я», що є суб'єктивно значущими для особистості; ступінь внутрішньої цілісності та послідовності самої Я-концепції	М. Розенберг

з тим, що зазначений феномен виступає одним з головних компонентів у дослідженні цілісного образу «Я» особистості, яка тісно пов'язана з її психічним світом [6, с. 85]. У своїх дослідженнях науковці також виокремлюють такі функції «Я-концепції» як: регуляторно-корекційна; контролююча; самовиховання; ціннісно-орієнтаційна; захисна; адаптивна, мотиваційна тощо.

Як висновок, можна погодитись з більшістю наукових тверджень, що «Я-концепція» особистості – це структурована система уявлень людини про саму себе, яка складається з багатьох власних образів «Я», має свої виміри і пов'язана з соціальним статусом, ідеалами, цінностями та потребами особистості. Зазначений феномен також є інтегральним показником внутрішньої готовності людини до активних дій, цілеспрямованої діяльності, результатом якої буде ефективна комунікація, креативність та саморозвиток особистості [13, с. 16–17].

Вчені звертають увагу на групи факторів, які суттєво впливають на «Я-концепцію» особистості. Такими факторами є: соціокультурні, особистісні, психологічні. Вплив цих факторів на психічний світ людини та її життєдіяльність особливо яскраво проявляється у підлітковому та юнацькому віці.

Відповідно до нашої мети дослідження, розглянемо детальніше особливості юнацького віку, адже майбутні офіцери-прикордонники є представниками цього вікового періоду розвитку особистості. Серед сучасних науковців питання вивчення особливостей розвитку «Я-концепції» представників юнацького віку досліджували Б. Ананьєв, О. Асмолов, О. Баклицька, Н. Благодир, А. Бандура, Т. Говорун, Дж. Голланда, Е. Десі, Б. Ейтем (В. Eitam),

Р. Каламаж, Л. Карамушка, Є. Климов, Т. Кудрявцев, О. Кокун, О. Кривопишина, А. Маркова, В. Моляко, В. Москаленко, І. Левицька, Г. Ложкін, Т. Перепелюк, Н. Пов'якель, М. Попіль, А. Сіверський, В. Татенко О. Шевцова, В. Шадріков, Е. Шпрангер, Н. Чепелева та ін. Результати наукових досліджень свідчать, що для представників юнацького віку характерним є різноманітні досягнення в особистісному та інтелектуальному розвитку. В цей період відбувається збагачення їх ментального досвіду, набуває подальшого формування «Я-образ», юнаки починають більше приділяти увагу власному внутрішньому світу, серйозніше відносяться до вибору своєї професії та самовизначаються щодо майбутніх життєвих планів [10, с. 239].

Представники вітчизняної психології пов'язують вивчення «Я-концепції» з аналізом та дослідженням самооцінки, самоставлення, самовизначення особистості, її уявленням про власний образ, розвиток професійного «Я». Так, в наукових працях Б. Ананьєва, Є. Белінської, П. Чамати та інших дослідників побутує думка, що «Я-концепція» особистості, як і свідомість, не пов'язані з народженням людини, а «виникають в процесі оволодіння власним тілом і перетворення звичайних дій на довільні», а її цілісний образ формується з початком професійної діяльності людини. Поясненням є те, що у юнацькому віці людина набуває соціальної зрілості і наявними є певні суперечності очікувань юнаків щодо їх участі у різних сферах діяльності, виконання різноманітних соціальних ролей [8, с. 113–114].

О. Дуднік також відмічає, що при детальному вивченні усіх складових «Я-концепції»,

проблеми дослідження обумовлені її сутністю, змістом, структурою та методами дослідження. Різноманітність наукових поглядів вчення стосовно характеру співвідношення «Я-концепції» зі спорідненими поняттями «Я», «самосприйняття», «самосвідомість», «самоствалення», «самооцінка», «самореалізація» тощо, є причиною непорозуміння та плутани в їх термінології. У психологічній літературі можна спостерігати навіть їх суперечливість серед наукових поглядів представників одного напряму дослідження [4, с. 7–8].

Впродовж багатьох років не піддається сумніву твердження, що становлення особистості й формування Я-образу відбувається у процесі життя особистості, що зумовлено багатьма чинниками. У своїх наукових дослідженнях, дослідники описують зміст «Я-концепції» особистості через її структурні компоненти. Але й тут, ми можемо спостерігати розбіжність думок у їх виокремленні. Так, одні вчені дотримуються традиційної схеми, у якій до структурних одиниць відносять когнітивний компонент (образ своїх якостей, здібностей, зовнішності, соціальної значущості тощо); емоційний компонент (самоповага, самоприниження тощо); оцінково-вольовий (намагання підвищити самооцінку, завоювати повагу тощо). Інші, дещо по іншому визначають деякі складові. Наприклад, О. Шевцова [12] – когнітивний, емоційно-оцінний, поведінково-регулятивний; Р. Бернс – образ Я, самооцінка та потенційна поведінкова реакція [11]; Р. Каламаж – когнітивний, емоційно-оціночний, поведінковий компоненти [5].

Важливою функцією «Я-концепції» є забезпечення внутрішньої узгодженості особистості, стійкості її поведінки, що певним чином відображається на її професійній «Я-концепції». Вона формується під впливом життєвого досвіду людини. Основними інструментами діяльності будь-якого фахівця є самооцінка, цінності, переконання, рівень розвитку спеціальних цінностей. Вчені зазначають, що центральним компонентом «Я-концепції» особистості є саме самооцінка, адже саме вона виступає тією цінністю, яку обирає людина при розгляді себе як соціальної одиниці.

У психологічній літературі виокремлено такі види «Я-концепції» за її змістом – позитивна, негативна, амбівалентна. Щодо форм, то одні науковці виокремлюють такі: з погляду змісту і характеру уявлення про себе – «Я-минуле», «Я-теперішнє», «Я-майбутнє», «Я-динамічне», «Я-уявлюване», «Я-маска», «Я-фантастичне», «Я-соціальне», «Я-духовне», «Я-фізичне», «Я-інтимне», «Я-сімейне» тощо; інші до загальних форм відносять: «Я-реальне» (тобто те, якою людина є насправді і те, якою вона хоче бути); «Я-ідеальне» (це уявлення особистості про себе з урахуванням бажань); «Я-профе-

сійне» або професійна «Я-концепція» (розкривається через такі поняття як: професіоналізм, професійна компетентність, професійна майстерність, професійне становлення та самовизначення, професійні здібності, професійне мислення, професійна придатність). На думку Т. Кудрявцева, З. Рябікіна, О. Шибрук та інших дослідників, щодо форми «Я-професійне», то чим більшого значення має для людини її професія, тим більшою мірою «Я-професійне» визначає її загальну «Я-концепцію». Професійна «Я-концепція» сприяє виявленню, розгляду та вивченню фахових проблем, дає змогу оцінити та за потреби регулювати їх. Як зауважує В. Сіверський, саме від рівня сформованості й адекватності професійної «Я-концепції» і залежить ефективність професійної діяльності майбутнього фахівця, його реалізація в ній [11, с. 520].

О. Шевцова на основі теоретичного узагальнення проблеми зазначає про значимість професійної «Я-концепції» в структурі особистості та виокремлює такі теоретичні підходи: *діяльнісний* (Л. Виготський, П. Гальперін, О. Запорожець, О. Леонтьєв), *суб'єктний* (К. Абульханова-Славська, А. Брушлінський, А. Петровський, С. Рубінштейн, В. Семиченко, В. Татенко), *системний* (А. Асмолов, С. Джанерьян, Г. Костюк, К. Платонов, В. Столін), *акмеологічний* (Б. Ананьєв, О. Анісімов, А. Бодальов, А. Деркач, А. Маркова, О. Ситников), *структурно-функціональний* (Є. Проккоф'єва), згідно з якими професійна «Я-концепція» розглядається одночасно як частина загальної «Я-концепції» особистості й як продукт її професійної самосвідомості [12].

Про зміст та значення професійної «Я-концепції» ведуть мову у своїх наукових розвідках ціла низка психологів (Л. Онуфрієва, О. Проккопенко, О. Стельмах, І. Торгаєва, К. Ушакова, О. Шибрук. Так Р. Каламаж [5], Л. Онуфрієва, І. Торгаєва, О. Шибрук [13]) і зазначають, що особистісно-професійна «Я-концепція» є сформованою, відносно стійкою, узагальненою системою функціонування знань і уявлень індивіда про себе як про особистість і суб'єкта професійної діяльності на підставі самооцінки. Вони наголошують, що в зміст професійної «Я-концепції» включено уявлення людини про себе як фахівця, ставлення та оцінка інших та близьких, до виконання людиною професійних завдань, бачення себе в професії тощо [9, с. 39; 13, с. 172–173]. О. Шибрук пропонує варіанти співвідношення загальної та професійної «Я-концепцій» особистості [13, с. 170–178].

Для дослідження особливостей професійної «Я-концепції» дослідники по-різному виокремлюють її характеристики. Так, наприклад, за однією класифікацією виокремлюють такі характеристики як: чуттєво-предметний характер, модальність, опосередкованість,

суб'єктивність, усвідомленість, контролюваність, узагальненість, тимчасова віднесеність, повнота, лабільність, адекватність. Інші зазначають дещо інші характеристики професійної «Я-концепції», а саме: повнота, форма опису, несуперечність, суб'єктивність, прийняття себе.

Визначаючи місце та значення «Я-концепції» у професійному становленні майбутнього офіцера-прикордонника, слід зазначити, що події, які відбуваються сьогодні в Україні, поставили перед усім українським суспільством цілу низку завдань, які посилюють вимоги до фахівців різних сфер. Представники Державної прикордонної служби України, поряд з Збройними силами України та іншими формуваннями стоять на захисті державних інтересів нашої країни. Майбутні офіцери-прикордонники, усвідомлюючи важливість ситуації, готуються до якісного виконання свого професійного обов'язку через здобуття нових знань, підвищення рівня компетентності та професіоналізму; оцінку власної поведінки, оцінку емоційно-вольової сфери тощо.

Як зазначають фахівці-психологи, професійне становлення фахівця є досить складним, тривалим та безперервним процесом. Адекватна оцінка того, що відбувається навколо, уміння застосовувати свої професійні та особистісні можливості, сприяє підвищенню суспільної свідомості майбутнього фахівця на новий рівень. Саме прояв особистісної зрілості, у представників юнацького віку, проявляється у вмінні співвідносити власні принципи, індивідуальні здібності, вікові та статусні можливості, підготовку до виконання майбутніх професійних завдань з суспільними вимогами та вимогами інших людей [7].

Стосовно професійної підготовки майбутнього фахівця, то ми поділяємо погляди Н. Чепелевої та Л. Уманець щодо розробленої ними системи підготовки майбутніх фахівців у вищому навчальному закладі. Дана система включає в себе такі рівні як: світоглядний; професійний; особистісний [15, с. 35–41]. На нашу думку, застосування у навчально-виховному процесі даних рівнів системи підготовки фахівців сприятиме вирішенню ряду проблем, які мають відношення і до професійної «Я-концепції» майбутніх фахівців.

Досліджуючи психологічні особливості «Я-концепції» майбутніх офіцерів-прикордонників, ми вважаємо за доцільне враховувати досвід таких науковців як Б. Ананьєва, Р. Каламаж, Т. Кудрявцева, О. Леонтьєва, Т. Перепелюк, Н. Пов'якель, С. Рубінштейна, В. Сіверського та ін. Їхні наукові здобутки є досить важливими, адже майбутні офіцери – прикордонники – це та категорія молодих людей, у яких відбувається формування «Я-професійного». Тому всі їх розробки дозволяють

зробити висновок про те, що на рівні «Я-реального» відбувається стійке оволодіння та засвоєння професійних знань, відбувається формування реального образу «Я-фахівця».

Висновки з проведеного дослідження.

Проведений аналіз наукової літератури дав змогу: уточнити зміст поняття «Я-концепція» (це складна динамічна система уявлень особистості про себе, характеристиками якої є особливості самооцінки, рівень самоповаги, особистої тривожності суб'єктивного контролю, особливості внутрішньо особистісних проблем); поглибити уявлення про психологічні властивості майбутніх офіцерів-прикордонників, які визначають структуру їх професійної «Я-концепції», що сприятиме у майбутньому успішній професійній діяльності.

Перспективами подальших наукових розвідок у даному напрямі є дослідження методів корекційної роботи щодо підвищення рівня самооцінки, самоповаги майбутніх фахівців, усунення внутрішньо особистісних проблем, які можуть негативно впливати на професійну діяльність офіцера-прикордонника.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баклицька О. П. Я-концепція в структурі особистості студента ВНЗ фізкультурно-спортивного профілю. *Педагогічні аспекти професійної підготовки майбутнього фахівця з фізичного виховання та спорту*. Вісник № 112, том 2, 2013, С. 40–42.
2. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. К.: Либідь, 1997. С. 373.
3. Демчук О. А. «Я-концепція» як продукт розвитку самосвідомості особистості. *«Молодий вчений»*. № 12 (39), 2016 р. С. 240–243.
4. Дуднік О. А. Безпорадність у структурі я-концепції особистості: автореф. дис... к. психол. н. 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. Луцьк, 2020. 23 с.
5. Каламаж Р. Психологія становлення професійної Я-концепції майбутніх юристів: монографія. Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2009. 404 с.
6. Клімаш Т. В. Особливості я-концепції нарцисичної особистості. *Актуальні проблеми психології*. Том I. Випуск 56. С. 85–90.
7. Перепелюк Т. Д. Я-концепція особистості як умова професійного становлення практичного психолога. URL : <http://dspace.udpu.org.ua:8080/jspui/bitstream/6789/4563/1/konceptcia.pdf> (дата звернення: 14.09.2022).
8. Прокопенко О. А. Професійна «Я-концепція» майбутнього фахівця економічного профілю. С. 109-124 URL : https://umo.edu.ua/images/content/nashi_vydanya/visnyk_PO/2_32_2016/social/%D0%9F%D0%A0%D0%9E%D0%9A%D0%9E%D0%9F%D0%95%D0%9D%D0%9A%D0%9E.pdf (дата звернення: 14.09.2022)
9. Професійна мобільність майбутніх фахівців: навчально-методичний посібник. Одеса: СМІЛ, 2004. 120 с.

10. Савчин М., Василенко Л. Вікова психологія : навч. посіб. 3-тє вид., перероб., доповн. К. : ВЦ «Академія», 2017. 368 с.

11. Сіверський В. А. Особливості формування «Я-концепції» в юнацькому віці. *Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Проблеми сучасної психології*. 2013. Випуск 22. С. 520–530.

12. Шевцова О. М., Синчук В. В. Я концепція як чинник вибору стратегії поведінки у конфлікті осіб юнацького віку. *Психологія свідомості: теорія і практика наукових досліджень*. Київ, 2019. С. 194–198.

13. Шибрук О. Особливості формування та становлення професійної «Я-концепції» майбутніх рятувальників. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. Серія : Психологія, 2014, № 4. С. 170–178.

14. Чайка Г. В. Психологічні особливості «Я-концепції» комп'ютерних гравців : дис. ... к. психол. н. : 19.00.01 – загальна історія, історія психології. Київ, 2017. 212 с.

15. Чепельєва, Н. В., Пов`якель Н. І. Теоретичне обґрунтування моделі особистості практичного психолога. *Психологія. Збірник наукових праць*. К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, Випуск 3, 1998. С. 35–41.